

УДК 94(477)

Андрій Криськов

ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1906–1914 рр.

У статті розглянуто перебіг та наслідки реформування в аграрній сфері упродовж 1906–1914 рр. в губерніях Правобережної України. Досліджено правову базу змін у землеволодінні та землекористуванні. Проаналізовано наслідки реформування для селянства регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, кредит, міграції.

Питання ефективного використання земельних угідь, інноваційного та інтенсивного на них господарювання є актуальним для сьогодення нашої держави. Спроби його вирішення неодноразово здійснювалися у минулому і цей досвід, очевидно, є пізнавальним на сучасному етапі реформування земельних відносин.

У загальноімперському вимірі ця проблема була предметом зацікавленості ряду дослідників [1], однак зміни у землеволодінні і землекористуванні періоду 1906–1914 рр. в губерніях саме Правобережної України залишилися малодослідженими.

Тому метою даної статті є висвітлення саме цього аспекту реформи П. Столипіна.

Об'єктом виступають відносини власності на землю, предметом – зміни у цих відносинах в губерніях Правобережної України упродовж 1906–1914 рр.

Головною причиною здійснення чергової аграрної реформи були глибокі зміни, що відбулися у сфері соціально-економічних відносин. Економіка Російської імперії, після цілого ряду криз і внутрішньополітичних потрясінь, опинилася у стані затяжної депресії. Економічне відставання від західноєвропейських держав призвело до залежності від іноземних інвестицій. Завдання, які ставилися перед реформою 19 лютого 1861 р., так і не були реалізовані, що поглибило зубожіння значної частини сільського населення, викликало антипоміщицький рух.

П. Столипін, з квітня 1906 р. міністр внутрішніх справ, а з липня 1906 р. – голова уряду, приступаючи до аграрної реформи ставив завдання комплексно вирішувати такі питання: підвищувати ефективність, товарність сільськогосподарського виробництва, зміцнити соціальну опору влади на селі шляхом руйнації общини і передачі селянським господарствам землі у приватну власність. Він вважав, що поява у селянина почуття власника автоматично зніме проблему незадоволення політикою влади на селі. Кінцевою метою реформи було збереження поміщицького землеволодіння при частковому продажі ним своїх земель окремих, як правило разом, селянським дворам.

Підготовку до реформи, початком якої вважається указ від 9 листопада 1906 р., розпочали заздалегідь. Одним з перших кроків можна вважати закон від 27 серпня 1906 р. «Про призначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння» [2]. Він передбачав продаж малоземельним селянам державних земель за ціною, «визначеною за капіталізацією середньої доходності в даній місцевості відповідних угідь». Землю можна було набувати як одноосібно, так і у складі громад і товариств. Однак зазначалося, що площа землі у перерахунку на домогосподарство не могла перевищувати, в сумі з надільною і приватною землею цього домогосподарства, визначеного Комітетом землевпорядкування за поданням повітових землевпорядних комісій розміру. Питання ціни землі і можливих пільг були прерогативою місцевих землевпорядних комісій. Офіційно були закріплені пільги лише для тих покупців, які переселяться на придбані землі.

Для полегшення селянам виплат іпотечних кредитів Селянському земельному банку (далі – СЗБ) законом від 14 жовтня 1904 р. були знижені відсотки [3]. І лише 9 листопада 1906 р. було опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» [4]. Указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової земельної реформи, яка передбачала примусове руйнування селянської земельної общини і

створення нової землевпорядної системи, яка б базувалася на відрубках і хуторах. Окрім формування на селі опори для самодержавства, нова земельна реформа скеровувалася на цілковите руйнування общини і насадження приватних господарств у вигляді відрубів та хуторів. Вважалося, що цей крок призведе до піднесення сільського господарства та виведе на новий рівень подальшу індустріалізацію країни.

Встановлювався новий пільговий порядок виділення з общини, згідно з яким в тих селах, де впродовж тривалого періоду не здійснювалися загальні переділи, общинне землеволодіння вважалося ліквідованим, а селяни переходили до подвірного землекористування. Кожному домогосподарю, який володів земельною ділянкою на общинному праві, надавалася можливість вимагати закріплення у приватну власність належної йому частини землі. Законодавчо обмежувався принцип сімейної власності. Відтепер власником землі, закріпленої за двором, ставав одноособово домогосподар, а не двір загалом, як це було раніше. Домогосподарю надавалося право вимагати замість закріплених за ним череззмужних ділянок, виділення «відруб» або «хутора», тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце («відруб») і перенесення туди садиби («хутора»), що гарантувало створення незалежних від общинних порядків селянських господарств.

Доповненнями, скерованими на реалізацію указу 9 листопада 1906 р., стали закони «Про видачу Селянським земельним банком позик під заставу надільних земель» [5], «Про узгодження посередницької діяльності Селянського земельного банку з загальними урядовими заходами із землевлаштування» [6], «Про порядок видачі позик на загальнокорисні потреби переселенців» [7], «Про землеустрій» [8], «Про позики і допомоги з державних коштів при землевлаштуванні» [9].

Земельна реформа 1906 р. становила собою комплекс юридичних і практичних заходів з реалізації перетворень. Найважливішим стало створення у 1906 р. губернських і повітових землевпорядних комісій та координаційного центру у столиці – Комітету у земельних справах. Землевпорядні комісії повинні були розпочати роботу передусім у тих повітах і губерніях, де було найбільше безземельних селян. Повітові землевпорядні комісії очолювалися місцевими предводителями дворянства. Крім штатних працівників, до їх складу на громадських засадах входили представники різних адміністративних органів.

За роки реформи до землевпорядних комісій в губерніях Правобережної України з проханням про землевпорядкування звернулося 408893 власники селянських дворів. Здійснено землевпорядні роботи стосовно 138054 дворів на площі у 687116 дес. Створено 49091 одноосібне господарство у Волинській губернії, 36192 – у Київській та 11597 – у Подільській [10, с.8].

СЗБ був головним важелем здійснення реформи. Заздалегідь розроблена законодавча база розширювала його повноваження. Так, він отримав право видавати позики під заставу надільних земель для переселенців на нові землі за нормальною оцінкою в 90 % ціни. Рішення про позики на суму до 3 тис. крб. місцеві відділення приймали самостійно. Якщо позика стосувалася купівлі землі в особисте відрубне володіння, то банк міг видати її у розмірі до 95 % ціни, а при купівлі землі з переселенням на неї позика могла становити 100 %. При купівлі громадою селян земельної ділянки, розмір якої не перевищував ¼ землі, що була у громади, позика становила 85 % ціни. На такий же розмір позики могли розраховувати дрібні, до 10 членів, селянські товариства [5, с.981; 6, с.377–378].

В результаті реформи в губерніях Правобережної України з'явилося хутірське і відрубне землеволодіння. Впродовж 1907–1916 рр. на землях селянських громад було створено у Волинській губернії 37419 хуторів і відрубів, у Київській – 35373 і у Подільській – 11254. На землях СЗБ з'явилося 72219 хуторів і 76372 відруби. Землі держави стали основою для 95 хуторів і відрубів у Волинській губернії, 158 – у Київській і 106 – у Подільській. Отже, всього у губерніях Правобережної України було створено 232996 хуторів і відрубів, які займали площу у 620392 дес. [11, с.233]. Із усіх хуторів і відрубів найвищою була частка тих, що з'явилися на землях Селянського земельного банку. За ними йшли господарства, засновані на землях селянських громад як общинної, так і подвірної форм землеволодіння. Найменше хуторів і відрубів було утворено на колишніх державних землях.

Хутірські та відрубні господарства губернії Правобережної України були невеликими за площею. Середня площа у Волинській губернії становила лише 8,4 дес., тоді як на селянський двір припадало 7,9 дес. Для умов Волинської губернії це був той мінімум земельних угідь, який робив хутірську систему економічно вигіднішою порівняно з подвірним землеволодінням [12, с.27].

У роки реформи зросла купівля землі за кредитування СЗБ (таблиця 1) [13, с.18].

Таблиця 1

Купівля землі через СЗБ у 1911–1915 рр.

Губернії	Кількість домогосподарів, які купляли	Площа землі у них до покупки (тис. дес.)	Придбана земля (тис. дес.)	Всього землі на 1915 р.

	землю			
Волинська	18788	69,2	85,6	154,2
Київська	17703	52,6	75,1	127,6
Подільська	11638	26,5	56,2	80,5
Разом	48129	148,3	216,9	326,3

Упродовж проведення століпінської реформи у Правобережній Україні продовжувався процес поступового зменшення площі дворянського землеволодіння, що показано у таблиці 2 [14, с.49].

Дані, наведені в таблиці, демонструють, що за період з 1906 по 1914 рр. дворяни Правобережної України втратили 563 тис. дес. земельних угідь. Найбільші втрати припадають на Волинську губернію – 246 тис. дес., а найменші – на Київську – лише 83 тис. дес.

Таблиця 2

Зміни розмірів дворянського землеволодіння в губерніях Правобережної України (у тис. дес.)

Роки	Волинська	Київська	Подільська	По Україні
1906	2099	1473	1299	11377
1907	2071	1452	1260	11069
1908	2025	1427	1245	10869
1909	2018	1390	1229	10561
1914	1857	1341	1137	9760

Результатом реформи стало пожвавлення переселенського руху з губерній Правобережної України на землі в Сибіру, Центральній Азії та на Далекому Сході. Кількісні характеристики переселенського руху подано у таблиці 3 [15, с.30–31].

Звичайно, переселенський рух з губерній Правобережної України не набрав масштабів, характерних для Лівобережної України. Проте, у порівнянні з попередніми періодами, був значним.

Таблиця 3

Переселенський рух з Правобережної України у 1896–1915 рр.

Губернії	Роки	Кількість осіб		З них повернулося	
		переселенців	ходоків	переселенців	ходоків
Волинська	1896–1910	49120	10302	7332	7749
	1911–1915	18904	3485	4352	2784
Київська	1896–1910	172291	32336	20075	23892
	1911–1915	26042	7006	12404	5477
Подільська	1896–1910	65264	11188	11370	9172
	1911–1915	19640	5446	7816	4471

Реформа значно прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі: внаслідок руйнування общини створювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмузжя, посилювався процес концентрації земель у руках заможних селян, збільшувалося використання сільгоспмашин, підвищувалася урожайність і товарність сільського господарства. Однак, в цілому, своєї мети реформа П. Століпіна не досягла – не забезпечила створення міцного буржуазного ладу в селі, оскільки збереглося дворянське землеволодіння.

Підсумовуючи, зазначимо, що оскільки іпотечні кредити не були цільовими, то встановлення параметрів і значення їхнього впливу на землеволодіння і землекористування є проблематичним. Однак виявлені тенденції дають підстави стверджувати, що дії і станових, і безстанових іпотечних кредитних установ неоднозначно впливали на процеси мобілізації земельної власності. Так, Державний Дворянський земельний банк фактично консервував існування феодального за формою створення дворянського землеволодіння, кредитною підтримкою перешкодив розвитку капіталістичних відносин. Селянський земельний банк, маючи за мету кредитування селянського землеволодіння, стимулював зростання цін на землю, чим теж допомагав дворянському землеволодінню. Акціонерні земельні банки, вважаючись безстановими установами, кредитували в регіоні, переважно, землевласників-дворян польського походження. Під час проведення Століпінської аграрної реформи кардинальних зрушень у землеволодінні і землекористуванні регіону не відбулося. Головною причиною було переважаюче подвірне землеволодіння селян. Створення хуторів і відрубів сприяло частковому вирішенню проблеми черезсмузжя.

Список використаних джерел

1. Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батурицкий. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Бруцкус Б. Д. Землеустройство и расселение за границей и в России / Б. Д. Бруцкус. – СПб.: типолитография М.П.Фроловой, 1909. – 33 с.; Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення століпінської аграрної

реформи (1906–1914 рр.) / І. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 48–54; Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 116–124; Дубровський С. М. Столыпінська земельна реформа / С. М. Дубровський. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.; Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883–1910) / А.Н.Зак. – М.: типогр. А.А.Левенсон, 1911. – 607 с.; Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.; Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А.В.Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.; Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки / О. П. Реєнт // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред., А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.6–16; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл. 2. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання третє (далі – ПЗЗРІ–III). – Т.26, відд. I. – №28315. 3. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28416. 4. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28528. 5. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28547. 6. ПЗЗРІ–III. – Т.28, відд. I. – №30521. 7. ПЗЗРІ–III. – Т.29, відд. I. – №31728. 8. ПЗЗРІ–III. – Т.30, відд. I. – №35370. 9. ПЗЗРІ–III. – Т.32, відд. I. – №37341. 10. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.3–14. 11. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с. 12. Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Н. Романюк // Волинські історичні записки. – 2010. – № 5. – С. 25–31. 13. Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н. П. Огановского и А. В. Чайнова. – Вып.1. Землевладение и землепользование. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 31 с. 14. Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / І. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 48–54. 15. Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. / Под ред. проф. Н. П. Огановского, Н. Д. Кондратьева. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.

Андрей Крыськов

ІЗМЕНЕНІЯ В ЗЕМЛЕВЛАДЕНІИ І ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНІИ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНЕ В 1906–1914 ГГ.

В статтє рассмотрєны ход и послєдствія реформированія в аграрной сферє в губерниях Правобережной Украины в период 1906–1914 гг. Исследовано юридическую базу изменений в землевладении и землепользовании. Проанализированы послєдствія реформированія для крестьянства региона.

Ключевые слова: Правобережная Украина, землевладение, землепользование, кредит, миграция.

Andriy Kryskov

CHANGES IN LAND OWNERSHIP AND LAND USE IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN 1906–1914

In the article the course and outcome of reform in the agricultural sector in the provinces of the Right-Bank Ukraine during 1906–1914. The legal base changes in land tenure and land use studied. Implications of reform for the peasants of region analyzed.

Key words: Right-Bank Ukraine, land ownership, land use, credit, migration.